

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Bahar/Spring, 2021, 8 (1), 48-69

**“HAK DİNİ KUR’AN DİLİ” TEFSİRİNDE MANTIK İLMİNİN
YORUMA KATKISI**

**The Contribution of Logic Science to Exegesis with Special
Reference to the Tafsir Work *Hak Dini Kur’an Dili***

Servet DEMİRBAŞ

Dr. Öğr. Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, e-Mail: serdem124@gmail.com Orcid No: 0000-0001-6415-2140

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 16/04/2021
Kabul Tarihi / Accepted: 09/06/2021
Yayın Tarihi / Published: 30/06/2021
Cilt / Volume: 8
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 48-69

Atıf / Cite as: Demirbaş, Servet. “Hak Dini Kur’an Dili” Tefsirinde Mantık İlminin Yoruma Katkısı” [The Contribution of Logic Science to Exegesis with Special Reference to the Tafsir Work *Hak Dini Kur’an Dili*]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/1 (2021), 48-69. <https://www.doi.org.10.17859/pauifd.917834>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 48-69

“HAK DİNİ KUR’AN DİLİ” TEFSİRİNDE MANTIK İLMİNİN YORUMA KATKISI*

Servet DEMİRBAŞ**

Öz

Bu makale, Osmanlı eğitim sistemi içinde köklü medrese eğitiminin yanında kendi şahsî çabalarıyla çok yönlü bir âlim olarak yetişen, siyasî ve ilmî açıdan temsil yönü güçlü bir müfessir olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın (öl. 1942) *Hak Dini Kur’an Dili* isimli Türkçe tefsirinde klasik mantık ilminin tefsir ilmine katkılarını ve yoruma etkisini araştırmaktadır. Kur’an’ı anlama faaliyetlerinin bütününe ifade eden tefsir, aklî ve naklî ilimlerin bir arada kolektif bir şekilde işbirliğiyle yürütülen bir ilim olduğu için birçok ilmî disiplinden yararlanır. Tercümeler yoluyla İslam ilim ve kültür medeniyetinde kendine yer edinen mantık ilmi, ilk dönemlerde savunmacı bir takım tepkilerle reddedilse de zaman içerisinde varlığını kabul ettirerek dil bilimleri, fıkıh ve kelam gibi ilmî disiplinlerin yararlandığı ilimlerden biri olmayı başarmıştır. Mantık ilminden istifade eden ilim dallarından biri de tefsirdir. Özellikle dirayet ağırlıklı tefsirlerin bir kısmında zaman zaman mantıkî kavramların ve yorumların yansımaları müşahade edilmektedir. *Hak Dini Kur’an Dili*’de mantıkî yorumlar açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Bu tefsirdeki mantıkî yorumların bilinmesi tefsirin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı gibi tefsirin ilmî kaynaklarının tespitine de yardımcı olacaktır. Sınırlı sayıda incelediğimiz ayetlerde tefsire farklı bir mahiyet ve zenginlik kazandıran mantıkî yorumlar, bu konuda Hak Dini Kur’an Dili tefsirini anlamaya da ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mantık, Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Yorum

The Contribution of Logic Science to Exegesis with Special Reference to the Tafsir Work *Hak Dini Kur’an Dili*

Abstract

This study aims to investigate the contribution of the science of classical *logic* to the science of *tafsir* and its effect on exegesis with special reference to the *tafsir* work *Hak Dini Kur’an Dili* written by Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (d. 1942) who was educated in the basic Ottoman educational institution (*madrasah*) and was also a religious scholar of the broad culture and *mufassir*. The science of *tafsir*, which covers the whole activities of understanding the Qur’ân, makes use of many scientific disciplines, because it continues its function with the cooperation of the intellectual and report-based sciences. In this context, one of the branches of science that the *tafsir* makes use of is the science of *logic*. The science of *logic*, which gained a place in Islamic science and cultural civilization through translations, was rejected with some defensive reactions in the first periods, but over time it became accepted as an important science.

* Bu makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirecek herhangi bir unsur içermediğine dair yazarın imzalı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. Öğr. Görevlisi Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı e Mail: serdem124 @gmail .com Orcid No: 0000-0001 -6415- 2140.

Thus, he succeeded in becoming one of the sciences that scientific disciplines such as *linguistics*, *fiqh* and *kalām* benefited from. Particularly, some of the *dirāya*-based *tafsīr* works used logical concepts and interpretations to their interpretations from time to time. *Hak Dini Kur'an Dili* also has a rich content in terms of logical comments. In this study we have focused on a limited number of verses and tried to shed light on verses, by examining the logical interpretations that give the exegesis of the Qur'ān a different perspective.

Keywords: Tafsīr, Mantiq (science of logic), Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Exegesis

Structured Abstract: The science of *tafsīr* makes use of many scientific disciplines while trying to discover the divine revelation of the Qur'ān that indicates the God's will within the potential power of human. The activity of understanding and explaining the Qur'ān becomes more effective with the collective knowledge created by the collective knowledge and interdisciplinary interaction, especially the sciences of reports and linguistics. In the historical process, the sciences that were formed in the Islamic civilization have been a means of understanding the Qur'ān directly or indirectly and interpretation. From the period when scientific disciplines were formed, interpreters (*mufasssirs*) have used the sciences in the works of *'ulūm al-Qur'ān* as well as linguistics and *siyar*, *hadith*, *fiqh* and *theology*, whether in terms of *uṣūl* or *furū'*, as auxiliary elements of exegesis. In understanding and interpreting the Qur'ān, they sometimes used rational sciences taken from different civilizations. The science of logic faced by Muslims through translations since the third century of the al-hijra is one of these sciences. Despite some opposition, the science of logic has been used as a means of interpretation on different occasions, especially in the *tafsirs* of *dirāya*. Since logical and consistent thinking is a characteristic given to a person equipped with the reason (*'aql*), it was the first man and the first prophet, it exists since the first man and the first prophet, Adam. The human being is the only being capable of expressing the meanings that he designed in his mind by thinking in accordance with his nature. *Nuṭq*, which is only a human property, means coherent speech, which is the fruit of mental faculties and contemplation by activating the mind. The aim of the science of logic, which is defined as a science and art that protects the human mind from mistakes while producing thoughts when its rules are obeyed, is to establish the basis of consistent thought, reach real knowledge with solid evidence (*qiyās* and *burhān*). It also prevents people from being deceived by various mental tricks (*safsāṭa* and *mugālaṭa*). It protects from some ideas (logic mistakes) that look like right but are actually wrong. The Qur'ān guides people to constantly think, to have reason, to have knowledge, to be conscious, to obtain healthy results by doing research. Therefore, there is a close connection between the science of *tafsīr* and logic. It is possible to base this contact on the method of *burhān* in interpretation and foundation. The *tafsīr* work *Hak Dini Kur'an Dili* has a rich content in terms of logical interpretations. Knowing the logical interpretations in this commentary will contribute to a better understanding of this *tafsīr*. This study aims to investigate the contribution of the science of classical *logic* to the science of *tafsīr* and its effect on exegesis with special reference to the *tafsīr* work *Hak Dini Kur'an Dili* written by Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (d. 1942), who was educated in the basic Ottoman educational institution (*madrasah*) and was also a religious scholar of the broad culture and *mufasssir*. He especially used the science of logic effectively in his philosophical interpretations in which he compared Islamic philosophy and Western philosophy. If we say that the concepts that Elmalılı mostly uses in his interpretation belong to the science of logic, we would not be exaggerating. From this point of view, we believe that those who do not know logic will have trouble understanding the interpretation of some verses in the work *Hak Dini Kur'an Dili*. Contrary to popular belief, Elmalılı does not consider the source of logic science as ancient Greek culture and Aristotle. According to him, the God established the basis of all sciences in pre-eternity. Those who are engaged in science have discovered some hidden aspects of the

sciences created by the God and put them at the service of humanity. Unlike some predecessor scholars, Elmalılı did not take any negative attitude towards the science of logic. While explaining some verses, he approached them first from the perspective of *tafsîr bi-al-ma’thûr* and then from the perspective of *tafsîr bi-al-ra’y (dirâya)*. During these explanations, he sometimes introduced logical concepts and interpretations. In his interpretation, he gave place to the science of logic as more concepts and explanations. Elmalılı used the signification, five universals, definitions, propositions, analogies (*qiyâs*), which are among the important subjects of the science of logic. Even though Elmalılı's work *Hak Dini Kur’an Dili* looks like a commentary that reflects the classical *dirâya* method, it presents a unique situation with its satisfactory and persuasive aspect, especially in philosophical and logical interpretations. It has brought a new breath to *tafsîr*, as it successfully reflects the intellectual and transmitted sciences to exegesis, and has given the Qur’ân and *tafsîr* scholars the opportunity to look at it in a multidimensional way.

Keywords: Tafsîr, Mantıq (science of logic), Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Exegesis

GİRİŞ

İlahî vahyi insan gücü nispetinde anlama ve anlamlandırma faaliyetlerinin tamamını kapsayan ilim olarak nitelendirilmesi mümkün olan tefsir, nüzul döneminden başlayarak günümüze kadar geçen süre zarfında birbiriyle ilişkili birçok farklı yöntem ve yönelişle devam etmektedir.¹ Kendilerinde Kur’an’ı tefsir etme istidadı bulan müfessirler yaşadıkları dönemin ve ortamın sosyal, kültürel ve ilmî verilerini şahsî eğilimleriyle birleştirerek tefsirlerine yansıtılmışlardır.²

Sahabe ve tabiin döneminde Kur’an’ı anlama faaliyetleri öncelikle Kur’an’ın en sağlam tefsiri olan Kur’an’a müracaatla,³ Hz. Peygamberden nakledilen rivayetlerle,⁴ cahiliye edebiyatından, Arap tarihinden istifade etmekle ve bazı durumlarda kendi re’y ve içtihatlarıyla sürdürülüyordu.⁵ Onların tefsiri daha çok ayetlerin kısa izahı şeklinde gerçekleşiyordu. Erken dönemden itibaren ortaya çıkan siyasî ve sosyal olayların da etkisiyle toplumda meydana gelen gerginlikleri ve zihinlerde oluşan problemleri çözümlenebilmek için Kur’an’ın tefsirinde rivayetle birlikte içtihad da yer vermeye başlandı. Ortaya çıkan ihtilaflar öncelikle dile dayalı yorumlarla çözümlene yoluna gidildiği için ilk dönemlerde rivayetle birlikte daha çok dil bilim ağırlıklı tefsir anlayışı öne çıkmıştı. Hicri 2. yüzyıldan itibaren, *Me’ani’l-Kur’ân*, *Garîbu’l-Kur’ân*, *Müşkilü’l-Kur’ân*, *İ’rabu’l-Kur’ân*, *Mecâzu’l-Kur’ân* başlıkları altında tefsir örnekleri verildi. Kendi zamanına kadar geçen dönemde oluşan tefsir

¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 289-320.

² Burhânuddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahîm (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Turâs, ts.), 1/13.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 57.

⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 1/187-189.

⁵ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281.

rivayetlerini toplaması açısından Taberî'nin (öl. 310/922) *Câmiu'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân* isimli tefsiri rivayet tefsirleri içinde önemli bir yere sahiptir.⁶

Hicri 4. yüzyılda ilimler usûl ve fûru' yönüyle en velut dönemini yaşarken aynı zamanda faklı medeniyetlerin ilmî mirasları tercümeler yoluyla İslam dünyasında yayılmaya başlamasına paralel olarak aklî ve naklî ilimler arasında karşılıklı etkileşim ve tartışmalar başladı.⁷ Tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi nassa dayalı beyânî bilgi sistemiyle tercümeler yoluyla İslâmî bünyeye adapte olmaya çalışan yabancı kaynaklı felsefe ve mantık gibi burhânî bilgi sistemi arasında kıyasıya bir rekabet başladı. Bu mücadelenin neticesinde dil bilimleri başta olmak üzere hemen her ilim dalı bu durumdan az ya da çok etkilendi. Tefsir de bu etkileşimden kendi payına düşenleri aldı.⁸ İbn Hazm el-Endelüsî (öl. 456/1064) *et-Takrîb li haddi'l-mantıki ve'l-medhali ileyhâ* isimli mantık eserinin mukaddimesinde mantık ilminin meşruiyetini savunmuş, her hangi bir ilim dalıyla uğraşan kimsenin mantık öğrenmesini bir zorunluluk olarak görmüştür. Özellikle Kur'an, Sünnet ve bunlardan istinbat yoluyla elde edilen hükümlerin anlaşılmasında mantık ilmine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.⁹ mantık ilmini şerfî ilimlere yaklaştırmaya çalışan İbn Hazm'dan sonra Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) çalışmalarıyla mantık ilmi başta kelam ve fıkıh usulü olmak üzere İslâmî ilimlerin daha iyi anlaşılmasında yöntem olarak kullanılmaya başlandı.¹⁰ Mantık ilminin Kur'an tefsirinde yorum vasıtası olarak kullanılması Gazzâlî ile başlamış, Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ve bunların ilmî anlayışını takip eden müfessirler tarafından sürdürülmüştür. Çağdaş dönemde de dirayet üslûbuyla yazılan tefsirlerde mantık ilmi bazı ayetlerin tefsirinde yorum vasıtası olarak kullanılmıştır.

Mantık ilminin tefsir ilmiyle ilişkisini ele alan çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır.¹¹ Bu çalışmalarda her iki disiplin arasındaki etkileşim farklı yönleriyle

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 527.

⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 523-525.

⁸ Muhammed Âbid, el-Câbirî, *Arap-İslam Akılının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 270; Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 60-67.

⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *et-Takrîb li haddi'l-mantıki ve'l-medhali ileyhâ bi'l-elfâzi'l-âmmiyyeti ve'l-emsileti'l-fıkhiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, tsz), 9-13.

¹⁰ Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), 65.

¹¹ Abdülkerim Seber, "Mantık İlminin Kur'an'ı Anlamadaki Önemi ve Klasik Tefsirlerdeki Tezahürü", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27 (Aralık 2012), 109-126; Harun Bekiroğlu, "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetinin Tefsiri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fak Dergisi* 14/27 (2015/1), 127-154; Celal Kırca, "Kur'an'ı Anlamada Mantık Sorunsalı", *Usul İslam Araştırmaları* 28 (2017), 7-47; Hülya Altunya, "Mantık ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Tahlil", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013/1), 57-72; Necdet Çağıl, "Kur'an Nazmında Müşahede Edilen Eşsiz Mantık Örgüsüne Dair Bir Örnekleme: Bazı Kıyas Formlarının Kur'an'a Uygulanması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 1-46; İbrahim Çapak, "Gazzâlî'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (Güz, 2006),

incelenmiştir. Bu çalışma da yirminci yüzyılın mümtaz ilmî şahsiyetlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (öl. 1942) *Hak Dini Kur’an Dili* isimli tefsirinde aklî ilimlerden biri olan mantık ilminin verilerini tefsirinde nasıl kullandığı araştırılacaktır. *Hak Dini Kur’an Dili* tefsiri akademik olarak birçok yönüyle doktora ve yüksek lisans tezi seviyesinde araştırmalara konu olduğu gibi onlarca ilmî makaleye de kaynaklık etmiştir. Bu araştırmaların yanı sıra ilki 4-6 Eylül 1991 tarihinde Ankara’da ikincisi 2-4 Kasım 2012 tarihinde Antalya’da olmak üzere “*Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*” ismiyle iki sempozyum düzenlenmiştir.¹² *Hak Dini Kur’an Dili* tefsiri hakkında yapılan çalışmaları incelediğimizde bu tefsirin mantık ilmi açısından incelenmediğini müşahede ettik. Bu itibarla çalışmamız söz konusu tefsir hakkında yapılan çalışmalardan ayrılmaktadır. *Kur’an Dili* tefsirinin klasik mantık verilerinin yorum vasıtası olarak kullanılması yönüyle incelenmesi hem tefsiri tanımamıza hem de aklî ilimlerden biri olan mantık ilminin Kur’an-ı Kerim’de murad-ı ilahinin anlaşılmasına ne gibi katkılar sunduğunu tespit etmemize yardımcı olacaktır.

1. Mantık İlminin Tarihî Seyri ve Mahiyeti

Mantıklı ve tutarlı düşünme akıl nimetiyle donatılmış insana verilmiş bir özellik olduğu için ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’den beri var ola gelmiştir. İnsan, fitratı gereği düşünerek zihninde tasarladığı anlamları lafızlar vasıtasıyla ifade edebilme melekesine sahip yegâne varlıktır.¹³ Mantık ilminin kuralları ve ölçüleri tespit edilmeden önce de insanoğlu düşünce üretip, bunları tutarlı bir şekilde ifade etmiştir. Hint, Çin, Mezopotamya ve Mısır gibi eski medeniyetlerde mantıklı düşünmenin kurallarını belirlemeye yönelik çalışmalar yapılsa da mantığı ilk defa bağımsız bir ilim olarak ele alıp kurallarını tespit eden Aristoteles (m.ö. 384-322) olmuştur.¹⁴ Aristo’nun mantık ilminin kurallarını belirlemesinde en önemli etkenlerden biri gerçek bilgiyi (yakînî bilgi) inkâr ederek sezgilerden hareketle şüpheli bir diyalektik anlayış ile her şeye kuşkuyla yaklaşan, evrende hiçbir hakikatin olmadığını ve hiçbir şeyin hakikatinin ispat edilemeyeceğini iddia eden sofistlerin şüpheli tutumu belirleyici bir rol üstlenmiştir.¹⁵ Kökleri eski medeniyetlere dayanan mantık ilmi Grek medeniyetinde doğduktan sonra İskenderiye, Antakya, Harran ve Cüdişapur gibi merkezlerde kurulan okullarda gelişmesini sürdürmüştür.

131-149; Cafer Sadık Yaran, "Kur’an ve Mantık: Kur’an’da Kanıtlı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi 1* (2020), 103-118.

¹² Elmalılı Hamdi Yazır’ın kendi makaleleri, eserleri, hakkında yayınlanan kitaplar, kendisi ve eserleri hakkında yapılan ilmi çalışmaların bibliyografyası için bakınız: Kamil Büyüker, Büyük Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır, “*Elmalılı Hamdi Yazır Bibliyografyası*” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları-1328 1. Baskı 2017), 587-615.

¹³ Celal Kırcı, “Kur’an’ı Anlamada Mantık Sorunsalı” *Usûl İslam Araştırmaları* 28 (2017), 9.

¹⁴ Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo’nun Mantık ve İlim Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, 124, 1974), 39.

¹⁵ Alfred, Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. ültesi Yayınları, 1964), 39; İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi. İlahiyat Fak. Yayınlar, 1993), 107-130; Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye’nin Mantık Eleştirisi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 10-11.

Müslümanlar bu bölgeleri fethettikten sonra buralarda gelişen tıp, matematik, astronomi, felsefe ve mantık gibi ilimleri tercüme yoluyla İslam dünyasına aktarmışlardır.¹⁶

Emevîler döneminde Halid b. Yezid'in (ö. 85/704) teşebbüsleriyle başlayan tercüme faaliyetleri Abbasîler döneminde Halife Me'mûn'un (öl. 218/833) Bağdat'ta açtığı Beytülhikme de sistemli bir şekilde sürdürülmüştür.¹⁷ Mantık ilmi tercüme yoluyla İslam dünyasında varlığını hissettirmeye başlayıp, kendi metodunun bilgiye ulaştırılan en sağlam yol olduğunu iddia edince, başta nahivciler olmak üzere birçok kesim tarafından mantık ilmine karşı savunmacı bir mücadele başladı.¹⁸ Bu tartışmalar Nahivci es-Sîrâfî (öl. 368/979) ile mantıkçı Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus'un (öl. 328/940) Bağdat'ta 326/938 tarihinde yaptıkları yüz yüze münazara ile zirve noktasına ulaşmıştır.¹⁹

Nahivciler ile mantıkçılar arasındaki tartışma ortamını uzlaşma ortamına çekmeye çalışan Fârâbî²⁰ (öl. 339/950) *İhsâu'l-'ulûm*'da "Nahiv ilimi lafızların cümle içindeki konumlarını ve bunların kurallarını bize öğrettiği gibi, mantık ilmi de akıl yürütmenin ve düşünce üretirken zihni hatadan korumanın yollarını öğretir." diyerek her iki ilmi ortak bir noktada buluşturmaya çalışmıştır. ²¹Mantık ilminde Fârâbî'ye tabi olan İbn Sînâ, (öl. 428/1037) *Kitâbu's-Şifâ, el-İşârât ve't-tenbîhât, Kitâbü'n-Necât, Mantıku'l-meşrikiyyîn, 'Uyûnü'l-hikme* gibi eserlerinde mantık ilmini bütün yönleriyle ele almıştır. Daha sonra gelen İslam mantıkçıları Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yolunu ve yöntemini takip etmişlerdir.²²

"Mantık" المنطق konuşmak, anlamak, söz ve nefsi-nâtıka gibi anlamlara gelen "Nutk" النطق mastarından türetilmiş bir isimdir.²³ Sadece insana ait bir özellik olan nutuk, gelişmiş güzel bir konuşma olmayıp, zihni harekete geçirerek aklî melekelerin ve tefekkürün semeresi olan tutarlı konuşma anlamındadır.²⁴ Mantık ilmini insanın hem düşüncelerini, hem de konuşmalarını düzenleyen bir yöntem bilim olarak gören Fârâbî, istilâh olarak şöyle tanımlamıştır: "Akıl ile idrak edilen şeylerde hata yapma

¹⁶ Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), 35-36.

¹⁷ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90.

¹⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd..(İstanbul: Kitabevi, 2001) 520.

¹⁹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmta' ve'l-muânese*, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2011), 1/88-103; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 91-113.

²⁰ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd., 523.

²¹ Ebû Nasr Fârâbî, *İhsâu'l-'Ulûm*. ter. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol, (Ankara: Elis Yayınları, 2017) 95 .

²² Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, 58-65,

²³ Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Manzûr, "Fesr". *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sadr,1955), 14,188; Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: Bilim Yayınları, 1996), 13-14; Rescher, Nicholas, *Tatavvuru'l-mantıki'l-Arabî*. ter. Muhammed Mehran,(Kahire: Dâru'l-Maarif, 1985), 18.

²⁴ Muhammed, Mehran Rüşen, *el-Medhal ile'l-mantıki's-sûrî*, (Kahire: Dâru's-Sakâfe li'n-Neşr, 1994), 18.

*ihtimalini ortadan kaldırmak, yanlış yapma ihtimalinin bulunduğu bütün şeylerde, insanı hakka ve doğruya yönlendirmek için kullanılan kanunların tamamıdır.”²⁵ İbn Sînâ da mantığı her şeyin ölçüsü olarak gördüğü için *İlmü’l-mîzan* olarak isimlendirerek şöyle tanımlamıştır: “Kurallarına uyulduğunda insan zihnini düşünce üretirken hatalardan koruyan bir fen ve sanattır.”²⁶*

Mantık ilminin amacı öncelikle tutarlı düşüncenin temelini oluşturarak sağlam kanıtlarla (kıyas ve burhan) gerçek bilgiye ulaşarak hakikatleri aklî yollarla ispatlamak ve çeşitli akıl oyunları, safsata ve mugalatayla insanları aldatmaya yönelik söylenen doğruya benzeyen ama gerçekte yanlış olan bazı fikirlerden (mantık yanlışlarından) korumaktır. Kur’an-ı Kerim, insanı sürekli düşünmeye, akıl erdirmeye, istidlale yönlendirdiği için mantıklı düşünme ile Kur’an-ı Kerim’i anlama ve yorumlama arasında sıkı bir bağ vardır.²⁷

2. Müfessirlerin Mantık İlminde Yararlanması

Kur’an-ı Kerim’de muradı ilahi keşfetme çabalarının bütünü oluşturarak tefsir ilmi, çok yönlü faaliyetlerden oluşur. Müfessirler, bu faaliyeti aklî ve naklî ilimlerin oluşturduğu birikim ve disiplinler arası dayanışmayla teşekkül eden bilgi bütünlüğüyle yürütmüşlerdir. Tarihî süreçte oluşan ilimler Kur’an-ı Kerim’i anlamının birer vasıtası ve tefsirin yardımcı unsurları olmuşlardır. Nüzul döneminden uzaklaştıkça İslam toplumu kendilerini Kur’an-ı Kerim’e yaklaştıracak sahih rivayet, dil bilimleri, tarih, fıkıh ve kelim gibi ilimleri birer araç olarak kullandıkları gibi felsefe, mantık ve tabii ilimler gibi aklî ilimleri de kullanmışlardır.²⁸ Mantık ilminin dîni ilimlerin yorumlanmasında yardımcı unsur olarak kullanılmasının ilk adımlarını İbn Hazm atmıştır.²⁹ İbn Hazm, her hangi bir ilim dalıyla meşgul olan kimsenin mantık bilmesini zorunlu görmüştür. Kitap, Sünnet ve içtihat yoluyla istinbat edilen hükümlerin doğru anlaşılmasında mantık ilmine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.³⁰ Gazzâlî, müstakil bir tefsir yazmasa da yazdığı diğer eserlerinde tefsir konularına temas etmiş,³¹ mantık ilmiyle Kur’an-ı Kerim arasında sıkı bir ilişki olduğu görüşünü dile getirerek mantık ilminin asıl kaynağının Kur’an-ı Kerim ve diğer mukaddes kitaplar olduğunu söylemiştir. Gazzâlî, *el-Kıstâsu’l-müstakîm*’de mantıkta kullanılan kıyas çeşitlerinin Kur’an’ın sarsılmaz ölçüleri

²⁵ Fârâbi, *İhsâü’l-ulûm*, 94-95.

²⁶ eş-Şeyhü’r-Reîs el-Hüseyn Ebû Alî b. Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, nşr. Süleyman Dünyâ, (Beyrut: Müessesetü’n-Nûmân, 1992), 2/117.

²⁷ Cafer Sadık Yaran, "Kur’an ve Mantık: Kur’an’da Kanıtlı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi 1* (2020), 104-105.

²⁸ Tahsin Görgün, *İlahi Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’an*, (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 30.

²⁹ Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, 344.

³⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *et-Takrîb li haddi’l-mantiki ve’l-medhali ileyhâ bi’l-elfâzi’l-âmmiyyeti ve’l-emsiletî’l-fikhiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 15-16.

³¹ Muhammed b. Tâvîd et-Tancî, “Gazzâlî’ye Göre Kur’ân’ın Tefsiri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1962), 15.

olduğunu savunarak, bu iddiasını ayetlerle ispatlamaya çalışmıştır.³² Gazzâlî'nin bazı ayetleri mantık kurallarını açıklamak ve ispatlamak üzere serdetmesi, mantık ilminin tefsirde kullanılmasının yolunu açmıştır.

Gazzâlî öncesi dönemde yazılan tefsir mukaddimelerinde, tefsirlerde ve Kur'an-ı Kerim'in i'câzına dair yazılan eserlerde mantık ilminin izlerine rastlanmaz. Gazzâlî sonrası dönemde Kur'an ilimlerinin incelendiği önemli ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında mantık ilminin tefsirle olan ilişkisine ancak satır aralarında -lehte ya da aleyhte- bazı şeyler söylenmiştir.³³ er-Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*'de Kur'an-ı Kerim'in, bütün burhanları, tanımlamaları ve kanıtlama yöntemlerini mantıkçıların ve kelamcılarının yöntemiyle değil, Arapların dil yöntemleri ile ifade ettiğini söylemiştir.³⁴ et-Tûfî, (öl. 716/1316) *el-İksîr*'de Kur'an'ın şamil olduğu ilimleri aklî ve naklî olmak üzere ikiye ayırıp cedel ve mantık ilimlerini Kur'an-ı Kerim'in manasını anlamaya yardımcı ilimler arasında görmüştür.³⁵ ez-Zerkeşî, (öl. 794/1392) *el-Burhân*'da değişik vesilelerle mantık kavramlarını kullanmıştır.³⁶

Osmanlı ilim havzasında yetişen Süleymân el-Kâfiyeci, (öl. 879/1474) *et-Teysîr*'de müfessirin bilmesi gereken ilimleri sayarken on dördüncü sırada kelamla birlikte mantık ilmine yer vermiştir.³⁷ Molla Fenârî, (öl. 834/1431) *Aynu'l-'ayân*'da Ebû Saîd el-Hâdimî, (ö. 1176/1762) çeşitli vesilelerle yazdığı risalelerinde,³⁸ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, (ö. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebir*'de tefsir ilminin mantık ilmiyle olan etkileşimine yer vermişlerdir.³⁹ Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi* isimli eserinde Kur'an'ın açıktan ya da dolaylı olarak ihtiva ettiği ilimleri sayarken on üçüncü sırada mantık ilmini saymıştır. Kur'an'da bazı ayetlerde bir kısım kıyas şekillerinin ve özellikle matvî kıyasın uygulanmasının mümkün olduğunu vurgulayarak örnekler vermiştir.⁴⁰

Tefsirlere baktığımızda bazı dirayet tefsirlerinde mantık yönteminin ve özellikle de kıyas çeşitlerinin bazı ayetlerin tefsirinde yorum vasıtası olarak kullanıldığını görmekteyiz. Mantık ve felsefe alanında eserler telif eden Fahraddîn er-

³² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Kıstâsu'l-müstakîm*, (Dınişk: Matbaatu'l-İlmiyye, 1993), 15 -16- 55.

³³ Seber, "Mantık İlminin Kur'an'ı Anlamadaki Önemi", 109-126.

³⁴ Ebu'l-Kâsım er-Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhat (Kuveyt: Dâru'd-Da've, 1984-1405), 75-76.

³⁵ Süleyman b. Abdülkavî, b. Abdülkerîm es-Sarsarî, et-Tûfî, *el-İksîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb ts.), 17-23.

³⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/12-13-33, 2/29-32, 3/125-139-139-140- 468- 470.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Kitâbü't-teysîr fi kavâidi ilmi't-tefsîr*, haz. İsmail Cerrahoğlu, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), 29.

³⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynu'l-'ayân tefsîru sûreti'l-fâtiha*, (İstanbul: b.y., 1326), 5-15; Kâfiyeci, *et-Teysîr*, 14; Harun Bekiroğlu, "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetinin Tefsiri" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015/1), 58.

³⁹ Ahmed b. Abdurrahîm Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir fi usûli't-tefsîr*, (Dınişk: Dâru't-Te'avunî fi'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2008), 16-17.

⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/64-65.

Razî, *Mefâtihu'l-gayb*'de birçok ayetin tefsirinde mantık ilmini etkili bir şekilde kullanmıştır. Râzî, özellikle kelâmî ve felsefî konulara çokça temas etmiş, sistemli olarak mantık ilmini yorum unsuru olarak kullanmıştır,⁴¹ Nizâmuddîn en-Nîsâbûrî (öl. 730/1329) *Tefsîru garâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-Furkân* isimli tefsirinde mantık ilmini müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında saymıştır.⁴² Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) *İrşâdu'l-akli's-selîm*'de mantık ilmüne yer yer değinmiştir.⁴³ Yaşadığı dönemde medreselerde okutulan ilimlerin tezahürünü tefsirine yansıtmaya itina gösteren Âlûsî, (öl. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî*'de mantık ilmini kullandığını görmekteyiz.⁴⁴ İbn Âşûr (öl. 1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr* isimli tefsirinin mukaddimesinde dirayet tefsirinin yararlandığı ilimler içerisinde aklî ilimlerden felsefe ve mantık ilminin de olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Muhammed Emîn eş-Şinkîtî'nin (öl. 1974) *Edvâ'u'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* isimli tefsiri de mantıkî yorumlar açısından zengin bir içeriğe sahiptir.⁴⁶

3. Elmalılı Muhammed Hamdi ve Mantık İlmi

Osmanlı ilmiye teşkilatı bünyesinde medrese geleneği içinde tahsilini tamamlayarak müfessir olmanın yanında fıkıh, kelam, felsefe ve mantık ilimlerinde müderrislik yapan ve eserler telif eden Elmalılı Muhammed Hamdi, (öl. 1942) çok yönlü bir ilmî şahsiyettir. Medrese tahsiliyle beraber kendi gayretleriyle edebiyat, hat sanatı, felsefe ve musiki gibi alanlarda da kendisini yetiştirmiştir. Döneminin en seçkin eğitim kurumlarında fıkıh, usûl-i fıkıh, mantık ve vakıf hukuku gibi dersleri okutmuştur. II Meşrutiyetin ilanında Antalya mebusu olmuş, müderrisliğin yanında farklı kurumlarda memuriyetler de yapmıştır.⁴⁷

Medrese müfredatında yer alan mantık ilmini tahsilinden başka batı felsefesini ve mantığını inceleyen Elmalılı, Süleymaniye Medresesi'nde mantık müderrisliği yaptığı dönemde İngiliz filozof Alexander Bain'in "*Logic: Deductiv and Inductiv*" isimli mantık kitabını "*Mantık-ı İstintacî ve İstikraî*" adıyla Fransızcadan Türkçeye tercümesini yaparak ders kitabı olarak okuttu. Batıda sürdürülen felsefî ilimlerdeki

⁴¹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1413/1997), 1/49-126-147-181, 2/128-250. 3/499- 503, 13/26, 14/317, 17/472-645-646, 19/517, 28/188.

⁴² Nizamuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin en- Nîsâbûrî, *Tefsîru garâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-furkân*. thk. eş-Şeyh Zekeriyya Umeyrât, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996),1/55-57.

⁴³ Muhammed b. Muhammed el-İmadî Ebüssuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Mushaf Kahire, ts.), 1/245, 2/29-30, 3/102-204-285, 4/70-71-157, 6/35-273-293-294, 7/123-274.

⁴⁴ Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/7- 49-50-131-132, 14/32, 17/23, 25/62-63, 26/62-63.

⁴⁵ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvîr*. (Tunus: ed'Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984), 1/17-45-698, 2/309- 318, 3/62, 4/140, 5/194-195, 6/152, 7/210, 8/159-160, 15/344, 21/108, 25/256-264-265, 29/144-145.

⁴⁶ Muhammed el-Emin eş-Şinkîtî, *Advâ'u'l-beyân fî îdâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 1/523, 3/199-492-495-499, 4/209, 8/250-251.

⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/57-62.

gelişmelerin İslamî ilimlerle münasebetini araştırırken Fransız filozoflardan Palul Janet ve Gabriel Seailles ikilisi tarafından kaleme alınan “*Histoire de la Philosophie: Les Problemes et Les Ecoles*” adlı felsefe tarihi eserini “*Metâlib ve Mezâhib*” adıyla Fransızcadan Türkçeye çevirisini yapıp, 1923 de yayınladı.⁴⁸ Çok yönlü bir çalışma azminde olan Elmalılı, Hukuk dersleri okuturken Avrupa hukuk sistemlerini incelemesi, kelam dersleri okuturken batı felsefesini bütün boyutlarıyla incelemesi ve mantık dersleri okuturken batılıların anlayışıyla yazılmış mantık kitabını tercüme etmesi ve ders kitabı olarak okutması, onun ne denli araştırmacı bir ruha sahip olduğunu göstermektedir. Elmalılı’nın bu çalışmaları ve arayışları onun nakilci bir müderris olmanın ötesinde, akli ilimlerle şerî ilimler arasındaki etkileşimleri analiz ve sentez ederek düşünce üretmeye ve bağımsız fikirler ortaya koymaya matuf gayretleridir.

Yaptığı tercümeden başka mantık ilmine dair telif eseri olmasa da Elmalılı, tefsiri başta olmak üzere yazdığı eserlerinde mantık ilminin verilerini çok etkin kullanmıştır. Başta *Hak Dini Kur’an Dili* tefsiri olmak üzere yazdığı bütün eserlerde mantık ilminin etkilerini görmek mümkündür. Güçlü bir fikri yapıya sahip olan Elmalılı, mantık ve felsefenin bütün verilerini gerek kavram düzeyinde gerekse yeri geldikçe açıklama düzeyinde kullanmıştır. Bazı araştırmacılar, Elmalılı’nın bağımsız düşünerek bilgi üretebilen fikrî alt yapısıyla felsefe ve mantık konularında sahibi olduğunu söylemişlerdir. Fârâbî, İbn Sînâ ve daha sonra gelen Gazzâlî, Fahreddîn er-Râzî ve takipçileri tarafından sürdürülen ilmî anlayışın temsilcilerinden olan Elmalılı, bu geleneğin felsefî ve mantıkî çizgisini tefsirinde devam ettirmiştir. Bu itibarla felsefe ve mantık alt yapısı olmayanların *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirinin bazı bölümlerini anlamakta zorlandıkları görülmüştür.⁴⁹

Mantık ilminin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu konuda Elmalılı’nın görüşleri şöyledir:

“Aslında doğru olan her bir buluş, Allah’ın vaz ettiği kanunları keşfetmektir. Hakkı ve hakikati ortaya çıkarmaktır. Aristo tenakuz kanununu, Arşimit suyun kaldırma gücünü ve Nevtun yer çekimi kanununu vaz etti demek doğru olmadığı gibi Ebû Hanife’de fıkıh kanunlarını vaz etti demek doğru olmaz. Onlar Allah’ın vaz ettiği bazı gizli yönleri keşif ve izhar etmişlerdir. Eğer bu kanunları onlar vaz etmiş olsalardı yanlış olurlardı”.⁵⁰

Elmalılı, bu ifadeleriyle aslında insanlık tarihi boyunca dünyada keşfedilen ve keşfedilecek bütün ilimlerin Allah Teâlâ tarafından vaz’ edildiğini, insanların gizli bir halde bulunan bu ilimleri zaman içerisinde farklı ihtiyaçlara bağlı olarak keşfedip insanlığın hizmetine sunduklarını söylemektedir. Elmalılı, bu çerçevede mantık ilminin kaynağının da Aristo değil ilahî vahiy olduğu fikrindedir.

⁴⁸ Palul Janet ve Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib Metafizik ve İlahiyat*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1978), XXVIII.

⁴⁹ Süleyman Hayri Bolay, “Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır” *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, 4-6 Eylül 1991, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları), 125-139.

⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/126.

4. Hak Dini Kur’an Dili’nde Mantık İlminin Yeri

Osmanlı devlet sistemi ve yönetimi birçok siyasî, ekonomik ve kültürel sebeplere bağlı olarak cumhuriyet rejimine dönüştürüldükten sonra her alanda değişimler yaşanmaya başlandı. Bu bağlamda sağlam kaynaklara dayanan, güvenilir ve toplumun Kur’an-ı Kerim’le irtibatını sağlayacak Türkçe bir tefsir ve Kur’an meâli yazılması gündeme geldi. Türkiye Büyük Millet meclisinde yapılan tartışmalardan sonra görev Diyanet İşleri Başkanlığına tevdi edildi.⁵¹ Başkanlık tefsir yazma işini Elmalılı’ya teklif etti. Yapılan görüşmeler neticesinde tefsir yazmayı kabul eden Elmalılı ile tefsirin nasıl yazılacağı hususunda yedi maddeyi muhtevi bir protokol yapıldı. Bu maddelerden beşincisinde tefsirin hangi üslûpla yazılacağı şöyle açıklanmıştır:

“İtikatca Ehli sünnet mezhebine ve amelce hanefî mezhebine riayet olunarak âyatın mutazammın olduğu ahkâmi diniyye, şer’iyye ve hukukiyye, ictimaiyye ve ahkâmiyye, işaret ettiği veya alakadar bulunduğu mebâhisi hikemiyye ve ilmiyye müteallık izahat, bilhassa tevhide, tezkirü mevâiza müteallık ayatın mümkün mertebe best-u izahı....”⁵²

Bu madde, yazılacak tefsirde ayetlerin içerdiği dinî, şerî, hükukî ve ictimâî yönlerin açıklanacağını, ayetlerin ilgili olduğu “mebâhisi hikemiyye ve ilmiyyesinin” yani felsefî ve aklî ilimler yönünden lazım gelen açıklamalarının yapılacağını bildirmektedir. Bilindiği gibi mantık ilmi felsefenin bir aleti ve parçası olduğu için Elmalılı’nın zaman zaman mantık ilminin verilerini yorum vasıtası olarak kullandığına şahit olmaktayız. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi felsefe ve mantık ilimlerinde kalem oynatacak seviyede ilmî yeterliliğe sahip olan Elmalılı’nın tefsirine mantık ilmi noktasından bakıldığında çok güçlü mantıkî yorumları ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirinin kaynaklarına baktığımızda aslında tefsirin karakterini de analiz etme imkânını buluyoruz. Kaynakları arasında yer alan, Fahreddîn er-Râzî, Nisâbûrî ve Âlûsî’nin tefsirleri⁵³ felsefî ve mantıkî yorum açısından zengin tefsirler arasındadır. Bu temel kaynaklardaki mantıkî yorumları kendi ilmî dirayetiyle mezcederek yeri geldikçe ayetlerdeki manaların daha iyi anlaşılması için bazen satır aralarında sadece mantıkî kavram düzeyinde bazen de tafsilatlı bir şekilde tefsirine yansıtmıştır.

Elmalılı’nın tefsiri faklı tefsir ekollerini içerecek bir yapıda olsa da nihayetinde dirayet tefsiri kategorisindedir. Bu itibarla tefsir kaynakları arasında Kur’an- Kerim, Hz. Peygamberin sünneti sahabe ve tabiin görüşlerinin yanında kendi ilmî dirayeti ve öznel yorumları da tefsirinde yer almaktadır. Kendisi mukaddimedede tefsirinin ana kaynaklarını kitap, sünnet, sahabe kavli ve ulûm-u arabiyye ve şeriyeye ile makulatı ilmiyye dairesinde elde edilecek te’vil ve yorumlamalar olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Bu çerçevede tefsirindeki mantıkî yorum ve izahları “makulatı ilmiyye” kabilinden olan

51 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, “Mukaddime”, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1/8.

52 Yazır, “Mukaddime”, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/19-20.

53 Yazır, “Mukaddime”, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/20.

54 Yazır, “Mukaddime”, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/29-30.

açıklamalar arasında değerlendirilir. Elmalılı, Bakara suresi 2/266. ayetinin “İşte Allah âyetlerini böyle anlatıyor gerek ki düşünesiniz.”⁵⁵ kısmını açıklarken mantık ilminin Kur’an-ı Kerim’i anlamadaki etkisini ve tefsir ilmine olan katkılarını şöyle dile getirmiştir:

“Ayetleri düşünürken güzel güzel kıyaslara yol bulabilmek için ayetlerden her birini delil, düstur ve kübrâ yapıp onlardaki hikmetleri tefekkür ederek kendi halimizi ayetlerde ifade edilen hükümlere tatbik edip her bir ayette var olan mukaddimelere/öncüllere uygun sugrâlar bularak kıyaslar yoluyla sağlıklı neticelere ulaşip onlarla amel edip matluba erebilmek için Allah Teâlâ kullarını tefekküre, tedebbüre ve taakkule davet ediyor.”⁵⁶

Elmalılı, bu açıklamalarıyla Kur’an-ı Kerim’de bütün ayetlerde olmasa da birçok ayetin içinde gizlenmiş suğra ve kübrâlardan oluşan mantıkî kıyas türlerinin olabileceğini, bu kıyasları ve neticelerini derin tefekkür ve tedebbürle bulup çıkarabileceğimizi söylüyor.

Elmalılı, Fâtiha sûresinin tefsirinde Kur’an-ı Kerim’de sureler arasındaki münasebetleri ele alırken mantık ilminin girişi mesabesinde sayılan “delâlet” konusuna değinerek Kur’an’daki ayetler ve sureler arasındaki insicam ile lafız-mana münasebetinin mantıkî delaletin üç kısmıyla da irtibatlı olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Yine Fatiha sûresinin ilk üç ayetinin Kur’an’daki ilk tam vakıf olup beş delil, bir matluptan oluşan burhanî kıyas olduğunu söylemiştir. “Hamd Allah’a mahsustur”⁵⁸ hamlî kazıyyesi/basit önermesi fitrıyyât ve kazâyâ kıyâsâtuhâ meahâ yani zihinde hazır olan bir orta terim ve bilgi vasıtasıyla zihinde meydana gelen gizli kıyastan sonra elde edilen kesin sonuç kabilinden bir yakînî ve burhanî kıyas⁵⁹ olduğunu ifade ederek, aklî düşünceyi ve mantık ilmini de Kur’an’ı anlamının önemli unsurları arasında görmüştür.

Klasik mantıkta makâsıd-ı tasavvurât olan tanım nazariyesini zaman zaman kullanan Elmalılı, Kur’an’a ait birçok kavramı mantık ilmindeki tanım teorisi üzerinden cins ve fasıllardan oluşacak şekilde yaptığı gibi, bazı ayetlerin de bazı kavramları cins ve fasıllarıyla tanımladığını söylemiştir. Bunun bir örneğini Yunus sûresi 10/63. ayette görmemiz mümkündür. Söz konusu ayetin Allah’ın veli kullarını “evliyâullah” yakın cins/cins-i karîb ve yakın ayırım/faslı karîb ile haddi tâm olarak tanımladığını söylemiştir.⁶⁰ Benzer yorumları tefsirinin faklı yerlerinde de görmek mümkündür.⁶¹

⁵⁵ el-Bakara, 2/266.

⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/904.

⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/51-52.

⁵⁸ el-Fâtiha, 1/2.

⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/94.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2732.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/142, 626.

Nahiv ilmiyle mantık ilmi arasında zaman zaman mukayeseler yapan⁶² Elmalılı, tefsirinde en çok temas ettiği mantık konularının başında mebâdi-i tasdîkât olan kazıyye çeşitleri/önergeler ve bunların uzantısı olan tenâkuz/çelişik önergeler ve akis/düz ve ters döndürme gelmektedir. Birçok ayetin tefsirinde kazıyye-i külliyye, mutlakay-ı amme⁶³ kazıyye-i şartıyye⁶⁴ ve diğer kazıyye çeşitleri ve bunlar arasındaki anlam ve hüküm farklılıkları üzerinde durmuştur.⁶⁵ Yahudi ve Hristiyanların birbiriyle çelişen ifadelerinin geçtiği ayetlerde onların çelişkilerini daha iyi açıklayabilmek için muhatapların aklî melekelerini harekete geçirecek yorumlar içinde tenâkuz ve aks konularına yorumlarında yer vermiştir.⁶⁶ Mantıkî kıyas türlerinden İktiranî kıyas⁶⁷ matvî kıyas⁶⁸ ve kesin kıyasın türlerinden tefsirinde yararlanmıştır.

Bakara sûresi 2/164. ayette “...şüphesiz bunlarda akıllı olan bir ümmet için elbet Allah’ın birliğine ayetler var.” kısmın tefsirinde aklın somut şeylerden soyut şeylere intikal etmeye ya da somut bir manayı başka bir şeye muhtaç olmadan bizzat bulmaya ve keşfetmeye yarayan bir alet ve vasıta olduğunu söylemiştir. Aklın somut ve soyut kavramlar arasında var olan ilişkileri üç yöntemle gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Birincisi, temsil/analoji ve fikhî kıyas yoluyla fertten ferde intikal ile olur. İkincisi, istikrâ yani tümevarım yöntemiyle parçadan bütüne intikal yoluyla olur. Üçüncüsü, bütünden parçaya intikal olan istintâc ve mantıkî kıyas ile yani tûmdengelim ile gerçekleştiğini bildirmiştir. Bütün ilimlerin uygulamasının mantıkî kıyasa bağlı olduğunu söyleyen Elmalılı, bu hususta şunları söylemiştir: “Bütün ulûmun tatbikatı fi’liyesi bununla (mantıkî kıyas) istihsal olunur. Turuku ilmiyenin en kuvvetlisi budur. Çünkü bunda bir taraftan te’sis, diğer taraftan te’kid vardır.”⁶⁹ Elmalılı, bu ifadeleriyle mantık ilminin ve mantıkî kıyasın sadece aklî ilimlerin değil şer’î ilimlerinde anlaşılmasında önemli bir yerde olduğunu söylemiştir.

5. Elmalılı’nın Tefsirinde Mantıkî Yorum Örnekleri

Elmalılı’nın mantık ilminin verilerini genellikle kavram düzeyinde kullandığını daha önce ifade etmiştik. Bununla birlikte ayetin ifade ettiği manaların daha da anlaşılır olması için mantıkî izahları detaylı olarak kullandığı durumlar da vardır. Zaman zaman yorumlarında mantıktaki delalet çeşitlerini kullanmıştır. Bunlardan birini Bakara 2/219. ayetin tefsirinde görüyoruz. “Sana şarabı ve kumarı sorarlar. De ki: “Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı) yararlar vardır. Fakat günahları yararlarından büyüktür.”⁷⁰ Elmalılı, bu ayetin tefsirinde öncelikle fıkıh

⁶² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1101.

⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1226, 3/ 2132-2133-2244- 2245.

⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/1782-2082-2083-2085, 6/ 4430.

⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/4177.

⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/17-25-68-118-141-338-397-470-603-634-637, 2/1126-1403, 3/1564-1631-1777-1778-1876-1899-2008-2013, 4/2232-2243-2718, 4/4150.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/880, 3/781-1782-2132.

⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4838.

⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/566-567.

⁷⁰ el-Bakara, 2/219.

ilminin en önemli küllî kaidelerinden biri olan “defi’ mazarrat celbi menfaatten mukaddemdir.” Kuralına yer verip, içki ve kumarın aklen haram olması gerektiğini söylemiştir. Bu ayet, şarap ve kumarın haramlığını sarih bir şekilde ifade etmemiş olsa bile *delâleti iltizamiyye* ile şer’an haram olmasını ifade eder demiştir.⁷¹ Çünkü yapılması durumunda büyük bir günahı gerektiren şeyin zihindeki lazımı o şeyin haram ve yasak olmasıdır.

Elmalılı, İhlâs suresi tefsirinde Allah Teâlâ’nın Ehad ve Samed sıfatlarıyla ittisafını izah ederken Allah’ın ezelen ve ebeden zatında ve sıfatlarında tek ve bir olduğunu, daimâ bütün noksanlıklardan münezze ve eksiksiz olduğunu ifade etmiştir. Bütün alem ve alemden elde edilen fikirlerin manaların ve kanunların Allah Teâlâ’ya delaletinin *delâleti tazammuniyye* ile olmadığını, bütün bunların evvel ve ahir onun varlığına, birliğine, bekasına ve her şeyi ihata ettiğine *delâleti iltizamiyye* ile delalet ettiğini söylemiştir.⁷² Ayrıca farklı ayetlerin tefsirinde de mantikî delâlet konularına değinen Yazır, bu hususta çok dikkat çekici yorumlar ortaya koymuştur.⁷³

Fâtiha suresinde *اهدنا الصراط المستقيم* “*Hidayet eyle bizi doğru yola*”⁷⁴ ayetinin tefsirinde sırât-ı müstakîm ifadesinin hak dinin hadd-i tâmi olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Hadd-i tâm bir şeyin yakın cins ve yakın faslından oluştuğuna göre “Hak din nedir?” sorusuna verilen cevapta “dosdoğru yoldur.” önermesiyle cevap verilir. Bu tanımda “yol” tanımın cinsini oluştururken dosdoğru olması da o yolu batıl yollardan ayırt edici ayrımı yani faslı olmaktadır. Elmalılı, yine Fâtiha tesirinin sonunda hulâsa başlığıyla surenin ifade ettiği manaları özetlerken sureyi iki ana bölüme ayırmış, ilk dört ayetin dinin konusunu, maksadını ve gayesini ifade ettiğini, son üç ayetinin de İslam dinini, efrâdını câmi’ agyârını mâni’ olan hadd-i tâm ile en belîğ bir şekilde tarif ettiğini söylemiştir.⁷⁶ Elmalılı’nın bu ayetlerden haddi tâm olarak elde ettiği din tanımını şöyledir:

“Gadaba uğratmadan dalâlete düşürmeden doğruca ve selametle Allah’a ve Allah’ın nimetlerine götürüp elhamdülillah dedirten ve bu safî nimetlere kemâli selametle ermiş, hakikaten mes’ut ve mahmût, gayri magdub ve gayri dâll zevat tarafından takip edildiği tarihen meşhut ve tecribeten malum bulunan büyük aşikâr, düz doğru, hak yolu, istikamet yoludur.”⁷⁷

Elmalılı, Yûnus 10/63. *الذين آمنوا وكانوا يتقون* “*Onlar ki (Allah’ın veli kulları) iman ederler ve sakınırlar.*”⁷⁸ ayetinin tefsirinde bu ayetin Allah’ın veli kullarını yakın cins ve yakın fasıldan müteşekkil hakiki tanım olan hadd-i tâm ile tarif ettiğini söylemiştir. Allah’ın veli kulları kimdir? sorusuna “*İman eden ve sakınanlardır.*” şeklinde verilen

⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/766.

⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6323.

⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/52-155, 2/766, 5/3502-3664.

⁷⁴ el-Fâtiha, 1/6.

⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/127.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/142.

⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/143.

⁷⁸ Yûnus, 10/63.

cevap efradını câmi’ ve agyârını mâni’ haddi tâmdır. Buna göre “iman” etmek tanımın yakın cinsi olurken, “ittikâ” üzere olmakta onları diğer müştereklerinden yani diğer iman edenlerden ayıran yakın faslı olmuş olur.⁷⁹

Abese 80/23. كَلَّا لَمَّا بُغِضَ مَا امره “Hayır hayır, doğrusu o hiç onun emrini tam tutmadı.”⁸⁰ Elmalılı, bu ayetin tefsirinde müfessirlerin çoğunun Mücâhid ve Katâde’den gelen rivayete dayanarak ayetteki fâilin insan cinsi olduğuna hükmettiklerini nakletmiştir. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: “İnsan cinsi ilahî emirlerle mükellef olduğu buluş anından kabre gireceği ana kadar, ya da Hz. Âdem’in yaratıldığı günden itibaren yaradılışının gereği olan kulluğunu ve şükürünü tam olarak yerine getiremedi.” Müfessirlerin çoğunun bu ayette yaptıkları genel manayı çok isabetli bulmayan Elmalılı, ayetin mantık noktasından kazıyye-i mühmele olup, cümledeki fâilin bütün insan cinsi olmayıp bir kısım insanlar olduğunu söylemiştir. Çünkü kazıyye-i mühmeleler hükmü bütün fertlere değil bazı fertlere ispat ya da nefyederler. Elmalılı, bu hususu şöyle ifade etmiştir: “Ancak “بُغِضَ” fiilinin zamiri (fâili) her ferde değil, cinsi insana yahut müstegnî görünen insana raci’ olmak itibarıyla kazıyye-i mühmele olarak refi’ îcâbı küllî mahiyetinde demektir.”⁸¹ Görüldüğü gibi Elmalılı, müfessirlerin genel kanaatlerinin aksine ayeti mantık tahliline tabi tutarak ayetin, hükmü fertlerin tamamına değil bir kısmına veren mühmel bir önerme olduğunu söylemiştir.

Elmalılı, Mâide 5/75-76. ayetlerin tefsirinde bu ayetlerin Hristiyanların Hz. Meryem ve Hz. İsa hakkında ileri sürdükleri iddiaların ve batıl inançlarının asılsız olduğunu ispat için mantıkî kıyas çeşitlerinden iktirânî kıyas formunda geldiğini söylemiştir.

ما الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمْ
الآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ “Meryem oğlu Mesih, sadece bir peygamberdir. Ondan önce de
birçok peygamberler gelip geçti. Onun annesi de tasdik eden bir kadındır. (Nasıl ilâh
olabilirler?) İki de yemek yerlerdi. Bak, biz onlara ayetlerimizi açıklıyoruz. Sonra da
bak ki, onlar nasıl da (haktan) çevriliyorlar.”⁸²

“De ki: “Allah’ı bırakıyorsunuz da, sizin için ne bir zarara ne de bir yarara gücü yetmeyen şeylere mi tapıyorsunuz? Hal bu ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁸³ Bu ayetlerde hem istintâcî yani tündengelim hem de istikrâî yani tümevarım metotlarıyla Hristiyanların ulûhiyet konusundaki çelişkileri aklî delillerle göz önüne serilerek Hz. Meryem ve Hz. İsa’nın ilah olamayacakları ispatlanmıştır. Elmalılı, bu ayetlerin “şerik ve naziri olan ilah olamaz, kâbili fenâ yani yokluğu mukadder olan ilah olamaz, ihtiyaç halinde olan ilah olamaz” gibi kübrâları/büyük öncül içeren suğrâ/küçük öncül

⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2732.

⁸⁰ Abese, 80/23.

⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 8/5584.

⁸² el-Mâide, 5/75.

⁸³ el-Mâide, 5/76.

mesabesinde olduğunu söylemiştir. Bütün bu kübrâlar muhataplar tarafından bilinir oldukları için mukadder ve gizli olduğunu söyleyen Elmalılı, bu ayetlerdeki kesin sonuç ifade eden iktirânî kıyas formlarını üç surette tertip etmiştir. Bu kıyas formlarından birincisini “şerik ve naziri olan ilah olamaz” kazıyyesi/önermesi üzerine inşa etmiştir.

Sugrâ: Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem şerik ve naziri bulunan mahlûklardır.

Kübrâ: Şerik ve benzeri bulunanlar ilah olamazlar.

Netice: Binaenaleyh, ne Hz. İsa ne de annesi Hz. Meryem ilah olamazlar.

Elmalılı'nın bu ayetlerin tefsirinde kullandığı iktirânî kıyas formlarından ikincisi “fâni olanlar ilah olamazlar” önermesi üzerine inşa edilmiştir.

Sugrâ: Mesih ve annesi yok olmaya elverişlidirler; kâbili fenadırlar.

Kübrâ: Her halükarda fânî olanlar ilah olamazlar.

Netice: Binaenaleyh, ne Mesih ne de annesi ilah olmazlar.

Elmalılı'nın bu ayetlerde son olarak uyguladığı iktirânî kıyas şekli “başka şeylere muhtaç olanlar ilah olamazlar” önermesi üzerine inşa edilmiştir.

Sugrâ: İsa Mesih ve annesi Meryem yemek yiyen birer muhtaçtılar.

Kübrâ: Herhangi bir şeye muhtaç olan asla ilah olamaz.

Netice: Binaenaleyh ne İsa Mesih ne de annesi Meryem ilah olamazlar.⁸⁴

Elmalılı, tefsirinde kesin kıyas türlerinden burhanî kıyas örneklerine de yer vermiştir. Bu kıyaslardan birinin de Fâtiha sûresinin ilk üç ayetinde evveliyattan fitriyyât yani kazâyâ kıyâsâtühâ maahâ kabilinden tam bir burhanî kıyas ve istidlal olduğunu söyleyen Elmalılı, bu kıyası şöyle izah etmiştir:

“Fatiha da ilk vakfî tammın mutazammın olduğu bu üç ayet, bir matlûp ile beş delilinden mürekkep bir kazıyyedir. Şöyle ki: Hamd, Allaha mahsustur. Çünkü Allah buna zâten ve sıfaten müstahiktir. Zâten müstehiktir, çünkü rabbülâlemîndir, ve çünkü rahmandır, ve çünkü rahîmdir, ve çünkü mâliki yevmidindir. Birinci delile nazaran “Elhamdülillâh” kazıyyesi “Dört adedi, çifttir” kazıyyesi gibi, kazâyâ kıyâsâtühâ maahâ ve ya fitriyyât denilen kazıyyeler cümlesindedir. Diğerleri de enfüs-ü âfâkın mülâhazasile nizam-ı âlemden müstanbât mebd-ü maâd delillerinin icmalidir ki, Kur’ân’da tafsil olunacaktır...”⁸⁵

Elmalılı, bu ifadeleriyle Fâtiha sûresinin ilk üç ayetinin herhangi bir tereddüde ve şüpheyeye yer vermeyecek şekilde açık ve anlaşılır, doğruluğu kesin ve gerçeğe mutabık yakîniyat kabilinden olan önermelerden müteşekkil burhanî bir kıyas içerdiği kanaatindedir. Fâtiha suresinin ilk üç ayetinin içerdiği yakînî önermeler, zihinde var olan bir bilgi ve orta terim vasıtasıyla oluşan gizli bir kıyas sonucunda

⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1781-1782.

⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/94-95.

aklın vardığı hüküm olarak tanımlanan fitriyyât ve kazâyâ kıyâsâtuhâ maahâ yani kıyası kendisiyle beraber olan önerme kabilindedir. Bu burhanî kıyas mantıkçıların “Dört sayısı çifttir.” önermesinden elde ettikleri kıyas gibidir. Zihin “dört ve “çift” terimlerinin manasını düşünürken zorunlu olarak bir sonuca ulaşır. “Dört sayısı çifttir. Dört iki eşit parçaya bölünebilir. Sonuç: Dört sayısı eşit iki parçaya bölüldüğü için çifttir.” Burada burhân-ı limmî kabilinden bir kıyas oluşturulmuştur. Fâtiha suresinin ilk üç ayetinden elde edilen burhanî kıyas formunu şöyle açıklamak mümkündür:

Sugrâ: Bütün övgüler Allah’a mahsustur. Çünkü O, alemlerin Rabbi, Rahman, Rahîm ve din gününün sahibidir.

Kübrâ: Bütün bu kemâl sıfatları kendi zatında bulunduran bütün övgülere layıktır.

Netice: Allah Teâlâ bütün bu vasıflara sahip olduğu için bütün övgüler ona mahsustur.”

هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيِ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَجَلَّهُمْ وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَّوهُمْ فَتَنصِبِكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةً بَغَيْرِ عِلْمٍ لِيُدْخَلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ لَوْ تَرَىٰ لَوْ أَنَّ الْعَدْبَنَاءَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ لَمَّا “Onlar o küfredip de sizi Mescidi haramdan ve durdurulmakta bulunan hediyeleri mahalline varmaktan men’eden kimselerdir, eğer kendilerini bilmediğiniz bir takım mü’min erkekler ve mü’mine kadınları bilmeyerek çiğneyip de şanınıza o yüzden şeyn gelecek olmasa idi, Allah dilediğini rahmetine koyacağı için, eğer onlar çekilebilseylerdi elbette içlerinden o küfredenleri elîm bir azâba düçar ederdik.”⁸⁶ Müfessirler bu ayeti izah ederlerken konuya belâgat noktasından yaklaşarak ayette icâz-ı hazif olduğunu söylemişlerdir. İmtina’ harfi olan “لولا” edatının cevabı hazif edilmiştir. Bu cevap, ayetin siyakının delaletiyle “لَمَّا كَفَّ أَيْدِيكُمْ عَنْهُمْ” cümlesidir. Bu takdirde mana şöyle olur: “Eğer tanımadığınız bir takım iman etmiş erkekleri ve kadınları bilmeyerek çiğneyip de o yüzden bir vebal altında kalmanız ihtimali olmasaydı, onlardan ellerinizi çekmezdi.” Elmalılı, müfessirlerin dil bilimsel yaklaşımla açıklamaya çalıştıkları ayeti, mantık ilminin verdiği imkanlarla tefsir ederek vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Elmalılı, mantıkî yorumlarını yaparken ayetteki “لولا” edatının cevabının mahzûf değil, mezkûr “لِيُدْخَلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ” cümlesinin olabileceğini söylemiştir.

Mantık ilmi açısından ayette söz konusu bölümün istisnâî kıyas olduğunu söyleyen Elmalılı, “لِيُدْخَلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ” öncülünün “لولا” ile başlayan şartlı önermesinin illeti olduğunu bildirmiştir. Bu durumda istisna, hazif edilmiş tâlînin nakîzini istisna eden bir mukaddime olup istisnâî kıyasın takdiri ve manası şöyle olur: “Mekke müşriklerinin arasında sizin tanımadığınız iman etmiş erkekler ve kadınlar bulunmasaydı ellerinizi müşriklerden çekmezdi. Fakat Allah sizin ellerinizi onlardan çekti. Çünkü Allah dilediğini rahmetine koyacak.” Görüldüğü gibi Elmalılı, ayetin tefsirinde mantık ilminin en önemli unsurlarından biri olan şartlı önermelerden

⁸⁶ el-Feth, 48/25.

oluşan istisnâî kıyası ayete tatbik etmiştir. Şartlı önermenin tâlîsinin nakîzini istisna ederek neticeyi mukaddeme illet kılmıştır.

Elmalılı, tâlînin nakîzini istisna ederek ayete tatbik ettiği istisnâî kıyasla birlikte ikinci bir istisnâî kıyasın ayetin sevkine daha uygun olacağını söylemiştir. Ayete tatbik ettiği ikinci kıyasta müstesnâ kılınan önermeyi tâlînin nakîzi olarak değil, mukaddemin nakîzi olarak takdir edilebileceğini söylemiştir. Bu ikinci kıyas şeklinin “لولا”nın vaz’na daha uygun olacağını söyleyen Elmalılı, söz konusu kıyası da şöyle takdir etmiştir: “Mekke müşriklerinin arasında sizin tanımadığınız iman etmiş erkekler ve kadınlar bulunmasaydı ellerinizi müşriklerden çekmezdi. Fakat müşriklerin arasında iman eden erkekler ve kadınlar bulundular. Allah dilediğini rahmetine koyacağı için onların imanlarını dilemişti. Binaenaleyh size her hangi bir zarar gelmesin diye ellerinizi o müşriklerden çekti.”⁸⁷ Görüldüğü gibi diğer müfessirlerin dil bilimsel açıklamalarla daha anlaşılır kılmaya çalıştıkları ayeti Elmalılı, klasik mantık ilminin önemli unsurlarından olan istisnâî kıyas/seçmeli kıyas yöntemini uygulayarak çözümlenmeye çalışmıştır.

SONUÇ

Tefsir ilmi, ilahi vahiy olan Kur’an’ın Allah Teâlâ’nın muradına delaletini insan gücü nispetinde bulup keşfetmeye çalışırken birçok ilim dalından istifade etmiştir. Ulûmü’l-Kur’ân eserlerinde müfessirin bilmesi zorunlu olan ilim dalları detaylarıyla açıklanmıştır. Kur’an’ı anlama ve tefsir etme faaliyeti, başta dil bilimleri olmak üzere aklî ve naklî ilimlerin ortaklaşa oluşturduğu bilgi birikimi ve disiplinler arası etkileşimin intaç ettiği bilgi bütünlüğüyle daha etkin hale gelir. Tarihi süreçte İslam medeniyetinde vaz’ edilen ilimler Kur’an’ı anlamanın ve tefsirin birer vasıtası olmuşlardır. İslam toplumu ilmî disiplinlerin teşekkül ettiği dönemden itibaren dil bilimleri ve siyerin yanı sıra ulûmü’l-Kur’ân eserlerinin ihtiva ettiği ilimleri, ister usûl ister fûru’ yönüyle olsun hadis, fıkıh ve kelam ilimlerini tefsirin yardımcı unsurları olarak kullanmalarına ilaveten ilerleyen dönemlerde farklı medeniyetlerden aldıkları aklî ilimleri de Kur’an’ı anlama ve yorumlamada yardımcı unsurlar olarak kullanılmışlardır. Hicrî 3. asırdan itibaren tercümeler yoluyla Müslümanların karşılaştıkları mantık ilmi de bu ilimlerden birdir. Bazı karşı olmalara rağmen mantık ilmi özellikle dirayet tefsirlerinde zaman zaman yorum vasıtası olarak kullanılmıştır.

Osmanlı eğitim sistemi içinde medrese eğitiminin yanında kendi şahsî gayretleriyle de çok yönlü ilmî bir kimliğe sahip olan Elmalılı, hukukçu, kelamcı felsefeci ve mantıkçı kimliğiyle dirayet metoduyla yazdığı tefsirinde aklî ve naklî ilimleri yorumuna başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Tefsirini yazarken kendi dönemine kadar İslam medeniyetinde gelişen ilimlerden ve temel kaynaklardan istifade ettiği gibi yaşadığı dönemin tartışmalı konularına da yer vermiştir. Özellikle İslam felsefesiyle Batı felsefesini karşılaştırdığı felsefi yorumlarında mantık ilmini etkili bir şekilde kullanmıştır. Elmalılı’nın tefsirinde en çok kullandığı kavramların mantık ilmine ait olduğunu söylersek mübalağa etmiş olmayız. Bu yönüyle

⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/4429-4430.

bakıldığında mantık bilmeyenlerin bazı ayetlerin tefsirini anlamada sıkıntı çekecekleri kanaatindeyiz. Elmalılı, mantık ilminin kaynağını eski Yunan kültürü ve Aristo olarak görmemektedir. Ona göre bütün ilimleri Allah Teâlâ ezelde vaz’ etmiştir. İlimle meşgul olanlar, Allah’ın vaz’ ettiği ilimlerin bazı gizli yönlerini zaman içinde keşfetmişlerdir. Elmalılı, bazı selef âlimlerinin aksine mantık ilmine karşı her hangi bir olumsuz tavır sergilememiştir. Bazı ayetleri açıklarken önce rivayet yönünü, daha sonra da dirayet yönünü izah etmiştir. Bu izahları arasında zaman zaman mantıkî kavramları ve yorumları da devreye sokmuştur.

Elmalılı’nın tefsiri, klasik dirayet yöntemini yansıtan bir tefsir görünümünde olsa da özellikle felsefî ve mantıkî yorumlarda doyurucu ve ikna edici yönüyle nevi şahsına münhasır bir durum arz etmektedir. *Hak Dini Kur’an Dili* tefsiri aklî ve naklî ilimleri başarılı bir şekilde yoruma yansıtması sebebiyle tefsire yeni bir soluk kazandırmış, Kur’an ve tefsir araştırmacılarına çok yönlü bakma imkânı vermiştir.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Ebu’l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu’l-me’ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, ts.
- Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo’nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Bekiroğlu, Harun. “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetinin Tefsiri” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015/1) 51-81.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü’l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır” *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 125-139.
- Büyüker, Kamil. Büyük Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır. “*Elmalılı Hamdi Yazır Bibliyografyası*”. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları-1328 1. Baskı, 2017.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Akılının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd.. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

- Çıkar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdurrahîm Şah Veliyyullah. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. Dımeşk: Dâru't-Teâvunî fî'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2008.
- Ebüssuud, Muhammed b. Muhammed el-İmadî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mushaf Kahire, ts.
- Emiroğlu, İbrahim. *Mantık Yanlıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1993.
- Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza. *Aynu'l-a'yân tefsîru sûreti'l-fâtîha*. İstanbul: b.y. , 1326.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Kıstâsu'l-müstakîm*. Dımeşk: Matbaatu'l-İlmiyye, 1993.
- Görgün, Tahsin. *İlahi Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013.
- Hasırcı, Nazım. *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrir ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed'Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *et-Takrîb li haddi'l-mantiki ve'l-medhali ileyhâ bi'l-elfâzi'l-âmmiyyeti ve'l-emsileti'l-fikhiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kâfiyeci, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman. *Kitâbü't-teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr*. haz. İsmail Cerrahoğlu, Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
- Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Keklik, Nihat. *İslam Mantık Tarihi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Kırca, Celal. "Kur'ân'ı Anlamada Mantık Sorunsalı". *Usûl İslam Araştırmaları* 28/28, (Ekim 2017) 7-42.
- Mehrân, Muhammed Rûşen. *el-Medhal ile'l-mantiki's-sûrî*. Kahire: Dâru's-Sakâfe li'n-Neşr, 1994.
- Nîsâbûrî, Nizameddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin. *Tefsîru garâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-furkân*. thk. eş-Şeyh Zekerîyya Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Bilim Yayınları, 1996.

- Palul Janet-Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib Metafizik ve İlahiyat*. çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1978.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu’l-Kâsım. *Mukaddimetu câmi’i’t-tefâsîr*. thk. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt: Dâru’d-Da’ve, 1984-1405.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu’l-gayb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâri İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1413/1997.
- Rescher, Nicholas. *Tatavvuru’l-mantiki’l-Arabî*. ter. Muhammed Mehrân. Kahire: Dâru’l-Meârif, 1985.
- Seber, Abdulkerim. “Mantık İlminin Kur’an’ı Anlamadaki Önemi ve Klasik Tefsirlerdeki Tezahürü”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi/27* (Aralık 2012) 109-126.
- Şinkîfî, Muhammed el-Emin. *Advâu’l-beyân fi idâhi’l-Kur’ân bi’l-Kur’ân*. 9 Cilt. Beyrut: Daru’l-Fikr, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000.
- Tancî, Muhammed b. Tâvîd. “Gazzâlî’ye Göre Kur’ân’ın Tefsiri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1962). 9-18.
- Tûfî, Süleyman b. Abdülkavî, b. Abdülkerîm es-Sarsarî. *el-İksîr fi ilmi’t-tefâsîr*. thk. Abdülkadir Hüseyin, Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, ts.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Yaran, Cafer Sadık. "Kur’an ve Mantık: Kur’an’da Kanıtı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri". *On dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 1 (2020), 103-118.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zerkeşî, Burhânuddîn Muhammed. *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. 4 Cilt. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahîm. Kahire: Mektebetü Dâri’t-Turâs, ts.